

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 8/9

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 11/12

Видавництво М. П. Коць
Київ–Нью-Йорк
2004

Іван БУТИЧ (Київ)

ПАМ'ЯТКА ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДИПЛОМАТАРІЮ

Публікація універсалів українських гетьманів бере свій початок з ХІХ ст., коли 1824 р. в часописі “Украинский журнал” з’явилася публікація “Малороссийская старина” за редакцією викладача Харківського університету О. Склабовського, до якої потрапили документи з родинного архіву генерального підскарбія Миколи Андрійовича Марковича, в тому числі й гетьманські універсали.

Офіційні публікації козацької адміністрації друкувалися в періодичних виданнях, однотипних і серійних збірниках. Серед них можна назвати “Черниговские губернские ведомости”, “Университетские известия”, “Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца”, “Киевская старина”, “Записки Наукового товариства імені Шевченка”, “Труды Полтавской ученой архивной комиссии”, “Труды Черниговской ученой архивной комиссии”, “Акты, относящиеся к истории Западной России”, “Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов”, “Архив Юго-Западной России”, “Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729–1730 гг.”, “Український архів”, “Український археографічний збірник”, “Стороженки. Фамильний архив”, “Сулимівський архив. Фамильніє бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей ХVІІ–ХVІІІ вв.” та ін.

І нині продовжують друк універсалів часописи “Український історик”, “Сіверянський літопис” і т. д.

До цієї праці долучилися Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського й Наукове товариство імені Шевченка. З їхньою участю оприлюднені “Універсали Богдана Хмельницького”, “Універсали Івана Мазепи”; “Універсали Павла Полуботка”. Друкуються універсали Івана Виговського, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Юрія Хмельницького, Якіма Сомка, Михайла Ханенка, Дем’яна Многогрішного та Івана Самойловича.

Під час виявлення й обліку гетьманських універсалів нашу увагу привернув фоліант, створений десь 1749 р., коли заходами Генеральної військової канцелярії здійснювалося копіювання Генерального слідства про маєтності, оригінал якого загинув 1748 р. під час великої пожежі у Глухові. В цьому фоліанті 442 аркуші, на яких розміщено 1337 записів. Зміст одних

універсалів викладено (з переліком усіх надань), а інші, як підтвердження попередніх надань, обмежуються прізвищем гетьмана і зазначенням дат і надання.

Згруповані вони по полках у тій послідовності, що й у генеральних слідствах про маєтності: Стародубівський полк (I, 54085), Чернігівський полк (I, 540086), Ніжинський полк (I, 54087), Київський полк (I, 54088), Прилуцький полк (I, 54089), Лубенський полк (I, 54090), Переяславський полк (I, 54091), Гадяцький полк (I, 54093), Миргородський полк (I, 54094), Полтавський полк (I, 54095).

Після назв полків текст розподілений на три колонки: 1) номер по порядку; 2) “Которые гетманы, кому именно, когда и за что, какое недвижимое имение универсалом надали”; 3) “Какие из тех универсалов жалованными грамотами и за чимъ подписанием подтверждены”.

Перші записи в другій колонці мають такий вигляд: “Гетман Богдан Хмельницький 1656 году, генваря 2 д. респектомъ своею Лаврентию Борзнѣ надалъ в поссесію в полку Стародубовскомъ села Горск, Ключсы, Куршановичи, Жолведь, Островъ Тарасовский и Зажевадскіи селища Медведово, пустошь Бутовскъ, деревню Ярцов, селце Заничи, Бахаевское, да в сотнѣ Мглинской селища Тростянское, Вощининское, село Гарцово зъ млиномъ, деревню Хоромнее, пустошь Борознино и пляц въ мѣстѣ Стародубвскомъ на улицы Могилевской стоячий”.

“Сія надача підтверджена универсалами гетмановъ:

1. Ивана Выговского 1658 году февраля 25 с прибавлением села Кантежина.

2. Ивана Бруховецкого 1658 году апреля 9.

3. Демяна Игнатовича того году августа 5.

4. Ивана Самойловича 1673 году марта 5.

А сверхъ того гетман Иванъ Скоропадский унѣверсаломъ 1709 февраля знатному войсковому товарищу Ивану Борознѣ и респектомъ понесенных во время нашествия неприятельского убитков ствердилъ”.

“Гетманъ Богданъ Хмельницький Михаилѣ и Іліи Рубцам 1656 году сентября 4 дня универсаломъ респектуя на прислуги ихъ въ Войскѣ Запорожскомъ надалъ в поссесію ихъ въ полку Стародубовскомъ села Курозново, Рожничи зъ млиномъ, села Бабки, Черно Оскол, Браховъ зъ отчинами до тихъ сельъ здавна принадлежащими яко от Ляховъ, Ключсъ, Головскую, Истровскую и Кубасовскую изъ селищами, Полховом и Стобки со всѣми до нихъ принадлежностями. Оные имения во владѣние Рубцов ствержены универсалами гетманов:

Выговского 1658 году февраля.

Двома универсалами Скоропадского 1711 году:

1-му Юрію Рубцу, судіи полковому

2-мъ Семену Рубцу, знатному товарищу стародубовскому, декабря 21.

Гетман Демянъ Игнатович унѣверсаломъ 1671 году генваря церквь Новгородской Успенской утвердил здавна надлежащий до той церкви млинь

на р'чки Шостки в сел'ї Пироговци состоящимъ з однимъ камнемъ и валюшнями.

Да сверхъ того к той же Успенской Новгородской церкви гетман Иванъ Скоропадский открытимъ листомъ 1718 году ноября 20 привернул въ городку 24 коморы завладѣніе было сотником Лисовскимъ.

Гетман Даніилъ Апостоль унѣверсаломъ 1728 году генваря 29 подтвердилъ наданные унѣверсалами прежних гетмановъ и по крепостямъ къ церкви Успенской Новгородской Путивлской перевозъ на реке Деснѣ под селомъ Пироговкою, млин на реки Шостки зъ двумя колами и третими ступнымъ въ городѣ Новгородку скотное ваговое и Ковшовое, дворъ брасной и коморы.

Гетман Мазепа универсаломъ 1703 году сентября д. 8 товарищу почеповскому Якову Павловичу и швагру его Флору Афоновичу, осаулу согни Почеповской ствердил во владовніе, оставшиися по умертвии отчима оного Якова Кирила Яковлевича млинъ на греблѣ стоячий и слободку недалеко его находящуюся именуваную Кугучевъ с пустимъ селищемъ Петрашами, селище Кугутове с Месуюшами, которое находилось во владении у помянутого Яковлевича стародубовских полковников”.

У третій колонці навпроти першого запису зазначено: “Из универсаловъ послѣдніе гетмана Скоропадского высочайшою жалованною грамотою великого государя Михаила царя Петра Алексѣевича самодержца всероссийского 1715 году мая 28 дня. За подписомъ графа Головина утверждена”.

У другій колонці проти тексту (II) Богдан Хмельницький Михайлу та Іллі Рубцямъ зазначено: “Универсалы гетмана Скоропадского въшеписанною жалованною грамотою Юрію и Семену Рубцамъ отъ царя Петра 1715 г. марта 16 за подписомъ Головина, да 1721 генваря 12 д. жалованною Федору сыну Рубцу, знатному войсковому товарищу отъ царя Петра за подписомъ Головина з владѣніе имъ Рубцамъ наследно по универсаламъ гетманскимъ. Михайлу Рубцу наследственно. Универсалы жалованными грамотами утверждены”.

Аналогічний порядок розміщення матеріалу в усьому фоліанті:

I. У Стародубівському полку зареєстровано 258 універсалів, у тому числі 2 універсали Богдана Хмельницького, 2 універсали Івана Виговського, 3 універсали Івана Брюховецького, 3 універсали Дем'яна Многогрішного, 6 універсалів Івана Самойловича, 73 універсали Івана Мазепи, 46 універсалів Данила Апостола, 133 універсали Івана Скоропадського.

II. У Чернігівському полку налічується 255 універсалів, у тому числі 5 універсалів Богдана Хмельницького, 7 універсалів Івана Виговського, 7 універсалів Івана Брюховецького, 23 універсали Дем'яна Многогрішного, 19 універсалів Івана Самойловича, 84 універсали Івана Мазепи, 2 універсали Петра Дорошенка, 81 універсал Данила Апостола, 5 універсалів Юрія Хмельницького, 1 універсал Якіма Сомка, 1 універсал Павла Полуботка.

III. У Ніжинському полку налічується 239 універсалів, у тому числі 8 універсалів Богдана Хмельницького, 1 універсал Івана Виговського, 7 універсалів Івана Брюховецького, 7 універсалів Дем'яна Многогрішного, 11 універсалів Івана Самойловича, 63 універсали Івана Мазепи, 1 універсал

Петра Дорошенка, 35 універсалів Данила Апостола, 105 універсалів Івана Скоропадського, 1 універсал Юрія Хмельницького.

IV. У Київському полку налічується 70 універсалів, у тому числі 7 універсалів Богдана Хмельницького, 1 універсал Івана Виговського, 2 універсали Дем'яна Многогрішного, 3 універсали Івана Самойловича, 18 універсалів Івана Мазепи, 28 універсалів Івана Скоропадського, 2 універсали Юрія Хмельницького, 2 універсали Павла Полуботка.

V. У Прилуцькому полку налічується 86 універсалів, у тому числі 2 універсали Богдана Хмельницького, 1 універсал Івана Виговського, 6 універсалів Івана Брюховецького, 3 універсали Дем'яна Многогрішного, 3 універсали Івана Самойловича, 16 універсалів Івана Мазепи, 3 універсали Петра Дорошенка, 10 універсалів Данила Апостола, 42 універсали Івана Скоропадського.

VI. У Лубенському полку налічується 162 універсали, у тому числі 7 універсалів Богдана Хмельницького, 5 універсалів Івана Виговського, 2 універсали Івана Брюховецького, 5 універсалів Дем'яна Многогрішного, 7 універсалів Івана Самойловича, 35 універсалів Івана Мазепи, 18 універсалів Данила Апостола, 77 універсалів Івана Скоропадського, 6 універсалів Юрія Хмельницького.

VII. У Переяславському полку налічується 122 універсали, серед них: 1 універсал Богдана Хмельницького, 1 універсал Івана Брюховецького, 1 універсал Івана Самойловича, 35 універсалів Івана Мазепи, 2 універсали Петра Дорошенка, 15 універсалів Данила Апостола, 67 універсалів Івана Скоропадського.

VIII. У Миргородському полку налічується лише 15 універсалів, у тому числі: 8 універсалів Івана Самойловича, 4 універсали Данила Апостола, 3 універсали Івана Скоропадського.

IX. У Гадяцькому полку налічувалися 53 універсали, у тому числі: 1 універсал Дем'яна Многогрішного, 1 універсал Івана Самойловича, 14 універсалів Івана Мазепи, 10 універсалів Данила Апостола, 27 універсалів Івана Скоропадського.

X. У Полтавському полку налічується 66 універсалів, з них: 4 універсали Івана Самойловича, 15 універсалів Івана Мазепи, 1 універсал Петра Дорошенка, 5 універсалів Данила Апостола, 41 універсал Івана Скоропадського.

Згадані універсали між гетьманами розподіляються так: Богдана Хмельницького (32), Івана Виговського (17), Івана Брюховецького (26), Дем'яна Многогрішного (44), Івана Самойловича (55), Івана Мазепи (462), Петра Дорошенка (9), Данила Апостола (163), Івана Скоропадського (614), Юрія Хмельницького (14), Якіма Сомка (1), Павла Полуботка (10).

Отже, універсали українських гетьманів у пам'ятці представлені нерівномірно. Найбільше їх – Івана Мазепи та Івана Скоропадського. У них ідеться про надання міст і сіл, маєтностей з пустошами, озерами, гаями, гребель, переводів і навіть окремих дворів.

Універсали (земельні) цієї групи збереглися краще, що пояснюється насамперед юридичною силою актів, які мали значення не лише для тих, хто одержував універсал, але й для їхніх нащадків. Оскільки такі універсали мали юридичну силу, з них виготовлялися копії, вписувалися вони до актових книг.

Тоді були дуже частими ревізії, під час яких виникла потреба робити копії, які потім записувалися до реєстрів; залишалися копії універсалів у генеральній чи полкових канцеляріях. Таким чином, кожен універсал мав кілька копій.

На випадок втрати оригіналу універсала його заміняла копія. Траплялося й так, що власник звертався до гетьмана з проханням видати повторно універсал. Ця обставина обумовлювалася у виданому тексті.

Найвідоміші й наймасовіші виготовлення копій універсалів було здійснено в Генеральному слідстві 1729–1730 рр. в усіх десяти полках Лівобережної України.

Кожен власник на підтвердження свого права надавав ревізорам універсал, як правило, оригінал, з якого у двох примірниках виготовлялися копії. Один з них відсилався до Петербурга, а другий залишався в Генеральній військовій канцелярії.

І коли 1748 р. сталася у Глухові згадана пожежа, серед інших матеріалів загинули матеріали Генерального слідства про маєтності всіх полків. Генеральна військова канцелярія організувала їх копіювання (тепер вони зберігаються в Москві). Саме в цей час було здійснено виготовлення пропонованого реєстру універсалів. До нього потрапили не лише копії універсалів зі слідства, але й інші, в тому числі з царських грамот. Так, 1735 р. січня 21 за підписом генерала князя Шаховського з присутніми тоді в Генеральній канцелярії членами прописуючи гетьманом Данилом Апостолом прилуцькому полковому осавулу Григорію Панкевичу 1729 р. жовтня 22 на володіння маєтностями біля річок Седюк і Судок у полку Прилуцькому. “Сія надача виписана з высочайшей грамоты государя и великого князя Иоана Алексеевича и Петра Алексеевича 1798 сентября 20 за подписом думного дьяка Емельяна Игнатовича Украинцева жалованной тѣ имения во вечное владѣние ему Лизогубу утверждены”.

На арк. 210зв. читаємо: “Гетман Мазепа 196 году бунчуковому войсковому Якову Лизогубу за службу его во многих походах надал села Погребки, Хижки и Кропивное в сотни Краснянской обретающиеся с людьми и его и со всеми угодии с мельницею о трех колах на реке Сеймѣ под селом Озаричами и озером прозиваемымъ Воронино”.

Основу цієї групи універсалів становлять насамперед земельні акти, найпоширеніша форма актових документів. Вони містять багато конкретних даних, які розкривають деталі формування і розвитку тодішніх непростих земельних взаємовідносин у Гетьманщині XVII–XVIII ст. Надавалися універсали за службу з переходом податків від селян. Під терміном “пожитки” розуміють податки. Надання нових земельних відносин, чи закріплення

старих – це нагорода за різні заслуги, оцінку яких гетьман робить у своїх універсалах. Заслуги перед Військом Запорозьким – це основа наділення маєтностями. У деяких універсалах наводяться докладні відомості про заслуги, що становлять своєрідну біографію. Окремі універсали наводять епізоди з біографій (наприклад, про участь у походах, про перебування в полоні).

Служба у війську є основою надання маєтностей старшині. Проте гетьманський уряд не виробив уважного контролю за виконанням служби. Все ж таки він зробив деякі кроки у цьому напрямі.

Гетьманські універсали мали прикмети умовних надань. Давали села і слободи з умовою виконання військової служби. При цьому уряд залишав за собою право замінити наданий маєток, замінити на інший такої самої вартості.